

מדור הביקורת

ד"ר מרדכי הלפרין

נשמת אברהם

הלכות חולים רופאים ורפואה

כרך ד' – כולל (השלמות על) כל ארבעה חלקי השו"ע

מאת: פרופ' אברהם סופר אברהם,

בהוצאת מכון שלזינגר, ירושלים תשנ"ב*, 22 + רמ"ח עמ'

ראשי פרקים:

- א. הקדמה
- ב. ברכת שהחיינו על לידת תינוק עם מום
- ג. בדיקת דם בשבת לחולי סכרת
- ד. מבחן ע"ש פאפ (Pap) – פאפ טסט
- ה. מילת התינוק הצהוב
  1. הגדרת שלשה מצבים
  2. כיצד מגדירים את מצב התינוק הצהוב?
  3. כיצד מבדילים בין מצב 1 לבין מצב 2?
  4. פסק הרב ישראל זאב גוסטמאן זצ"ל
5. צהבת המוליטית עקב אי התאמה בגורמי ABO
6. מעשה נתן הבבלי – צהבת המוליטית?
- ו. הוצאת זירמה להקפאה לפני טיפול כימותרפי
  - ז. נושאים נוספים
    1. אמירת אמת לחולה סופני
    2. בחירת מין העובר לפני ההריון
    3. בן זוג הנגוע באיידס
    4. מכירת איברים להשתלה

א. הקדמה

חמש שנים חלפו מאז הושלמה סדרת ספרי נשמת אברהם על ארבעת חלקי השו"ע. נשמת אברהם יצאו לו מוניטין וידוע בעולם התורה לשבח ולתהילה" כפי שכתב הגרש"ז אויערבאך שליט"א בהסכמתו לכרך שלפנינו,

* בשנת תשס"ז יצאה לאור מהדורה חדשה ומורחבת של הנשמת אברהם, על סדר השו"ע. במהדורה המורחבת 3,000 עמודים ובה מוקדש כרך לכל חלק של השו"ע.

שכן הספרים הללו "מלבד שהם שוים לכל נפש הם גם שימושיים ומביאים תועלת גדולה מאד למורי הוראה ופוסקי הלכות" (הגרשז"א שם). במהלך חמש השנים הללו המשיכה הרפואה להתפתח. רופאים חדשים הצטרפו לקהיליה הרפואית, ביניהם בני תורה לא מעטים, ושאלות חדשות עלו על שולחנם של מורי ההוראה ופוסקי הדור. פסקי הלכה ותשובות חדשות נכתבו על ידם, וכך הצטבר חומר הלכתי רב חשיבות שחיכה לגואל. כרך השלמות לסדרת נשמת אברהם פשוט התבקש.

מיוחד הוא הכרך הרביעי. הכרכים הקודמים כללו כינוס וסידור ענייני של תשוות ופסקים מתוך ים הספרות ההלכתית, משולבים במסקנות מעשיות של פוסקים בני דורנו. הכרך לפנינו, אף שעשוי במתכונת הכרכים הקודמים, מכיל ריכוז גבוה יותר של פסקים עדכניים משולחן פוסקי הדור. ניכר שהספר נכתב תוך כדי הדיון ההלכתי. למחבר אף היתה השפעה לא מעטה על החלטות הפוסקים בנושאים רגישים, אם כי רק במקרים בודדים ניתן להבחין בה בעליל. כדי לקבל נתונים רפואיים בדוקים בעלי השלכות הלכתיות לנושא קביעת רגע המוות, אף בוצע בזמן הדפסת הספר נסיון מדעי מעניין שתוצאותיו תוארו לראשונה כנספח בעמ' קע"ה. כפי שכתב הגרשז"א שם, תוצאות הניסוי הביאו לכך ש"נתבטלה ההוכחה" ההלכתית של גדול ישראל, וצריך היה לפרש את הגמרא באופן שונה ממה שהובן לפני הניסוי. עיון מפורט בסוגית "ניסוי הכבשה ההרה" – מקומו בדיון נפרד.

פנינים רבות מפוזרות בין הדפים. נעיין במספר דוגמאות לפי סדרם בשו"ע.

ב. ברכת שהחיינו על לידת תינוק עם מום (או"ח, רכג, א)

המחבר מביא את דברי ה"אשל אברהם" (בוטשאטש) שאין לברך שהחיינו על לידת ספק בן ז' ספק בן ח' עד שיעברו על התינוק שלושים יום. מעיר המחבר שכיום גם לכן ח' יש חזקת חיים (ולכן מן הראוי שלא לדחות את ברכה). אך העקרון של ה"אשל אברהם" קיים גם היום לגבי תינוק הנולד עם מום קשה, שלדעת הרופאים רוב סיכוייו למות קודם ל' יום.

עדיין יש מקום לשאול מהו דין הברכה על תינוק הנולד עם מום קשה שסיכוייו לחיות טובים מאד, אך דווקא מצב זה גורם סבל למשפחה. לדוגמה: לידת תינוק עם תסמונת דאון (מונגולאיד) הנחשבת, בחוגים מסויימים, כאסון קשה. האם יש לברך שהחיינו? להמנע מברכה? לברך על הרעה מעין הטובה או על הטובה מעין הרעה, כדין המשנה (ברכות פ"ט מ"ג)? לגבי ברכת הטוב והמטיב נראה, לכאורה, שאין מקום לברכה. הן לא צפויה הטבה לעתיד מן

התינוק הפגום פרט למקרים נדירים של פטור מייבוש. אך לגבי ברכת שהחיינו – השאלה במקומה.

דן בדבר הרב יצחק זילברשטיין בספרו תורת היולדת. במהדורה שניה, פרק לז, הע' ט, הובאו דעות שונות הן לגבי ברכת שהחיינו והן לגבי ברכת הטוב והמטיב, יחד עם הוראת הגרי"ש אלישיב "שאיין לברך על מונגולואיד, מאחר וההורים אינם שמחים בלידת בן זה".

ג. בדיקת דם בשבת לחולי סכרת (או"ח, שטז, א)

חולה בסכרת התלויה באינסולין שמוטל עליו לבדוק את רמת הסוכר בדם מספר פעמים ביום בעזרת גלוקומטר ביתי, מה דינו בשבת, כאשר מדובר באיסור הוצאת הדם והפעלת המכשיר החשמלי, שמופעלת בו (בדרך כלל) נורת להט?

התשובה ההלכתית לשאלה מצויה זו חייבת להתפרסם בציבור הרופאים והחולים גם יחד, כדי להמנע מכשלון של "הנשאל מגונה (שהיה לו לדרוש דברים אלו ברכים שידעו העם קודם מעשה – קה"ע) והשואל הקי זה שופך דמים" (בריתא בירושלמי יומא פ"ח ה"ה).

בנשמת אברהם מובאים דברי ר"י נויבירט בהסכמת הגרש"ז אויערבאך: "מותר לעשות את כל הפעולות האלה בשבת (מכיון שיש לו הגדרה של חולה שיש בו סכנה) ואפילו כמה פעמים, דהיינו לקיחת הדם מאצבעו וגם בדיקתו במכשיר". מוסיף הרב נויבירט שיש להשתדל, במדת האפשר, למעט בחומרת האיסור. חובה זו שנויה, כידוע במחלוקת ראשונים, אך מנהגנו להחמיר לכתחילה כדברי הרמ"א בסימן שכח, יב, בהגה'.

ד. מבחן ע"ש פאפ (Pap) – פאפ טסט (י"ד, קצד, סס"ק א)

בנשמת אברהם כרך ב (י"ד), קצ"ד, סס"ק ד, נכתב בעבר שדימום כתוצאה מבדיקת פאפ הינו דם מכה. במהדורה שלפנינו בהדפסה ראשונה חזר בו המחבר מההיתר, משום שבדיקת פאפ בספרות הרפואית המקורית הוגדרה כבדיקה של תאים בבית החיצון (בדיקה ציטולוגית של תאים מהנרתיק) באופן שאינו אמור לגרום לדימום ולכן אין לתלות בדם מכה. רק לאחר שהכרך שלפנינו יצא לאור, התברר למחבר שבניגוד להגדרה המקורית, נהוג כיום לכנות את הבדיקה של גירוד צואר הרחם לבדיקת תאי הצואר כ"בדיקת פאפ", ואופן ביצועה הוא כזה הגורם לעיתים קרובות מאד לדימום קל מאזור הבדיקה בצואר מחוץ לרחם. המסקנה ההלכתית היא ברורה כפסק הנשמת אברהם בכרך ב, לפני החזרה. המחבר לא היסס ועיכב את הפצת הספר עד לתיקון הנדפס. בתיקון שונתה כותרת הפסקה ל"בדיקה ציטולוגית מהנרתיק". עתה

ברורים יותר הין הפסק המקל בבדיקת פאפ והן הפסק המחמיר בבדיקה ציטולוגית מהנרתיק, כאשר נמצא דימום ללא ידיעת מקורו.

אירוע זה מפליא בדמיונו לסיפורו של ראש ישיבת לומז'ה, הרב יחיאל מרדכי גורדון זצ"ל:

"כשהמשנה ברורה להלכות שבת אך זה הופיע, הבחין גדול אחד בפסק הלכה שנגדו מצא סתירה גלויה בתלמוד ירושלמי. נסע הגדול באופן מיוחד לראדין, על מנת להעיר על כך אישית לתפץ חיים. בגלל טעמים מובנים נמנע התפץ חיים מלכתחילה להכנס עם אותו גדול בפילפולים, ובמחצית הפה השתדל, כאילו, לדחותו. דבר זה הרתיחו עוד יותר והוסיף לחזק את קושייתו. אמר לו התפץ חיים: טוב היית עושה אלמלי הודעתני קודם. ואילו עתה הרי זה כבר לאחר זמן שהרי הספר כבר מודפס ועומד. נותרת אותו גדול יותר ויותר: מה פירוש כבר מודפס ועומד? עליך לנסוע לוורשא, להוציא הוצאות, לסתור את האמהות ולסדר הכל מחדש ובלבד לתקן טעות גדולה שכזו!

משהרגיש התפץ חיים שהענין הופך רציני, השיב לאורח בקור רוח: אגלה לך את האמת. מתחילה באמת היה מודפס אחרת, אכן כפי שאתה מבאר את הירושלמי. ברם משנדפס הקונטרס נוכחתי כי אין זה נכון. נסעתי איפוא לוורשא, הוצאתי הוצאות, סתרת את המודפס ושיניתיו כפי שהוא עתה...

בשמעו זאת נתרגש הגדול עמוקות וביראת כבוד הרכין את ראשו בפני הפוסק הגדול שבדור".

(רמ"מ ישר, התפץ חיים, כרך א', הוצ' נצח תשי"ח, עמ' ריב)

אירוע דומה נוגע להלכה נוספת באותו עמוד של הכרך שלפנינו (פיסקה ראשונה בעמ' קז). במהלך הפצת הספר, הגיעה לשולחן הפוסקים אינפורמציה רפואית חדשה ששינתה מסקנה הלכתית לגבי דימום נרתיקי בזמן הנקה עם התקן תוך-רחמי. גם כאן הופסקה ההפסה והוכנה מדבקה מיוחדת לתיקון הספר.

ה. מילת התינוק הצהוב (יו"ד, רסג, א)

שאלת התינוק הצהוב איננה יורדת עדיין מעל סדר היום ההלכתי. מדובר במעשים שבכל יום. כמאה אלף תינוקות בני ברית נולדים בארץ כל שנה, קצת למעלה מחציים – זכרים החייבים במילה. אחוז גבוה מהם עובר שלב של צהבת הניתנת למדידה מעבדתית של רמת הבילורובין בדם.

לגבי התינוק הצהוב קיימים שלשה מצבים בסיסיים:

מצב 1: צהבת המוגדרת כ"מחלת כל הגוף" מחייבת המתנת שבעה ימים מעת לעת מזמן ההכרעה (ע"פ דברי שמואל, שבת קלז, א, וכו"ע יו"ד רסב, ב).

מצב 2: צהבת שאיננה מוגדרת כמחלה, אך התינוק מוגדר כ"תינוק הירוק" מחייבת המתנה עד שתעבור הצהבת והתינוק שוב לא יוגדר כתינוק הירוק (שבת קלד, א, ובשו"ע: יו"ד, רסג, א). ע"פ השו"ע, כאן אין צורך בהמתנת שבוע מעת לעת.

מצב 3: צהבת פיזיולוגית קלה, שאיננה מוגדרת כמחלה ואיננה מספיק עזה להגדיר את התינוק כ"תינוק הירוק" – מלין בזמן אם אין הוריה רפואית אחרת.

כיצד מגדירים את מצב התינוק הצהוב?

הבעיה העיקרית היא כיצד לקבוע לאיזה מהמצבים הללו התינוק שייך. האם לפי מראה העינים? לפי רמת הבילורובין בדם? או לפי האטילוגיה (הסיבה) לצהבת?

נדגיש שהדיון כאן הוא רק באותם מקרים בהם לדעת רופא אין שום סכנה למול. אם רופא מעריך שקיימת סכנה – אסור למול גם אם אין שום סימן נראה בתינוק. מצב שהוגדר כסכנה ברור שדינו כמחלת כל הגוף המחייב המתנת שבע יממות לאחר ההחלמה. לפיכך הדיון נסוב אך ורק לגבי אותם המקרים המוגדרים ע"י הרופא כ"צהבת פיזיולוגית".

תינוק צהוב ("ירוק" בלשון חז"ל) אסור למולו גם כאשר רופא הילדים איננו מוצא סיכון במילתו. נאמנים עלינו דברי חז"ל בתלמוד וכנפסק כאן בשו"ע: "קטן שהוא ירוק, ... אין מלין אותו עד שיפול בו דמו ויחזור מראהו כמראה שאר הקטנים". הרי שצהבת זו מוגדרת כמצב 2.

ההבדל בין צהבת המוגדרת כ"תינוק הירוק" ומחייבת המתנה עד היעלמותה (מצב 2) לבין צהבת קלה שאינה מחייבת דחיית המילה (כמצב 3) – מבואר כבר בנשמת אברהם כך שני (יו"ד), רסג, א ד"ה תינוק הצהוב. על פי דברי הגרשז"א שם, האבחנה נעשית לפי מראה עיני המוהל: ברגע "שיהא נראה בעיני המוהל שהוא לא צהוב" – יש למול.

כיצד מבדילים בצהבת בין מצב 1 לבין מצב 2

אי הבהירות המצויה נוגעת יותר להבדלים בין מצב 1 למצב 2.

המקרים הברורים כבר נדונו. מצב המוגדר כמחלה או כסכנה ע"י הרופא נחשב מיד כמצב 1. לכן גם הצורך בהחלפת דם עקב רמת בילירובין גבוהה –

מוגדר לכל הדעות כמחלת כל הגוף, המחייבת המתנת שבע יממות. יתר על כן יש כאן מצב חולי שיש בו סכנה (נשמת אברהם כרך שני "יוד שם). בכרך שלפנינו, מוסיף המחבר את דברי הגרשז"א שיש לראות גם ברמת בילירובין של 18mg% ומעה כמצב של חולי כל הגוף. נשאר פתוחה השאלה: ממהי יש להתחיל את ספירת 7 היממות: מעת ירידת הבילירובין אל מתחת ל-18mg% או מעת "שיהא נראה בעיני המוהל שהוא לא צהוב". ר"י נויבירט פסק אמנם כצד הראשון (ספירה מעת ירידת הבילירובין אל מתחת ל-18mg%) אך דעת הגרשז"א נוטה להתחיל בספירה מהרגע שהתינוק יצא מכלל "תינוק הירוק". ברור שאפילו ספיקו של הגרשז"א מחייב להחמיר בהלכות פיקוח נפש ולהמתין שבוע מהמועד המאוחר יותר.

פסק הרב ישראל זאב גוסטמאן זצ"ל

לפני קרוב לשבע שנים זכיתי לדון בדבר עם מו"ר הגאון ר' ישראל זאב גוסטמאן זצ"ל, יד ימינו וחבר בית דינו של הגאון בעל ה"אחיעזר" בוולנה, וראש ישיבת נצח ישראל (רמיילס) בוילנה, ניו-יורק וירושלים. הגר"י ז' גוסטמאן קבע אז חד משמעית שיש להמתין שבע יממות מרגע העלם הצהבת. וכן פסק אז, יב"א, ראש ישיבת חברון הגאון ר"א פרבשטיין.

צהבת המוליטית עקב אי התאמה בגורמי (ABO)

מעשה שהיה, כך היה. אליעזר בני נולד עם סוג דם אביו (A). עקב אי-התאמה בין סוג דמו לסוג גם אמו (O), התפתחה ביומו הראשון צהבת שהגיעה, מאוחר יותר, לרמת בילירובין של כ-15.5mg%. התינוק הוכנס לטיפול באור כי להאט את קצב עליית הבילירובין. העליה נעצרה, הבילירובין החל לרדת לאיטו. מבינה רפואית לא היתה הוריית נגד למילה, והיו רופאים שהשתמשו במונח "צהבת פיזיולוגית" להגדרת המצב. הגדרה זו, למרות נתינתה בתום לב, אינה מדוייקת כאן. הצהבת הפיזיולוגית היא צהבת שמתפתחת מספר ימים לאחר הלידה עקב התהליך הטבעי של פירוק כדוריות דם עוברי בכבד המתפתח לאיטו. אצל אליעזר, בנוסף למצב הפיזיולוגי הרגיל של ילוד, היתה לצהבת סיבה נוספת, פתולוגית: תמס-דם (המוליה) כתוצאה מפגיעת נוגדני האם בכדוריות דם העובר. הנזק לא היה חמור ב"ה. ידוע שאי התאמה בסוגי הדם ABO איננה גורמת, בדרך כלל, לנזר חמור (בניגוד לאי התאמה בגורם Rh הגורמת לנזקים חמורים עד כדי פגיעה בחיי העובר והיילוד). עם זאת ברור שלא מדובר במהלך תקין אלא במהלך מחלה המוליטית קלה, הנגרמת ע"י פגיעת נוגדני אם בדם היילוד.

בהתייעצות עם גדולי ישראל, כמתואר למעלה, נדחתה הברית עד יום שישי בשבת, לאחר חלוף שבע יממות מעת העלמות הצהבת לפי מראה עיני המוהל.

מעשה נתן הבבלי – צהבת המוליטית?

לגבי צהבת המוליטית הסברא פשוטה. הרי מדובר במחלה סיסטמית*. במחלת כל הגוף, אפילו אם היא קלה, הדין ברור: יש להמתין שבע יממות אולם לימוד הסוגיא מצריך עיון נוסף: מעשה נתן הבבלי (שבת קלד, א) עוסק בצהבת המלווה בחוסר דם (אנמיה) של היילוד, המחייב המתנה לעליית מספר הכדוריות האדומות "עד שיפול בו דמו". תיאור זה מתאים, לכאורה, לתמס-דם על בסיס אי התאמה בין סוג דם האם לזה של היילוד – צהבת המוליטית. (ראה גם ד"ר יעקב לוי, "התינוק הירוק", נועם י'). התנא הבבלי המתין לתינוק עד שהבריא ולא הצריך כאן המתנת שבע יממות, אף שלכאורה מדובר במחלה המוליטית של היילוד. לכאורה שלא כשמואל האמורא (שבת קלז, א). מאידך, הרמב"ם והשו"ע פסקו במקביל גם כנתן הבבלי וגם כשמואל. הרי שלא ראו סתירה בין שני הפסקים.

הדיון בסוגיא מרתק, אך אכמ"ל.

ו. הוצאת זירמה להקפאה לפני טיפול כימותרפי (אבהע"ז כג, א)

חתן, קודם נישואיו, עמד לפני טיפול כימותרפי העלול לגרום עקרות. הוצע לו להקפא זירמה כדי לאפשר בעתיד העמדת צאצאים באמצעות הפרייה מלאכותית מזרעו.

הוצאת זרע להקפאה הינה שאלה קשה בהלכה. ראה אסיא נא-נב עמ' 172-79. בנשמת אברהם כאן, מציין המחבר למאמרו של הר"א בקשי דורון (אסיא מד, 34-39); שו"ת בנין אב ח"ב סי' ס) שהביא את שיטת הגרי"ש אלישיב. לדעתו חיוב מצוות פו"ר חל רק על אדם נשוי. המחבר הביא לפנינו את דעת הגרשז"א החולק וסובר שחיוב מצוות פו"ר חל על כל אדם ללא הבדל בין רווק לנשוי (ראה מש"כ ד"ר ד' מלאך בשם הרא"ש, אסיא נא-נב, עמ' 184). למעשה סובר הגרשז"א שגם נשוי איננו מחוייב בהקפאת זרע לצורך קיום המצווה "כי הורה הקדושה לא חייבה את האדם בהקפאת זרע, וכל הספק בנדון הוא רק אם אסור או מותר". בסיום הפסקה מצטט המחבר: "ואמר לי

* "מחלה סיסטמית" פירושה המילולי הוא מחלה מערכתית. הכוונה בכך למחלה המערבת את הגוף במלואו, כלומר: מחלת כל הגוף.

ראה ערך systemic ב-Dorlans Illustrated Medical Dictionary (מהד' 25): "pertaining to or affecting the body as a whole"

הגאון שליט"א (הגרשו"א) שגם לדעתו אין לעשות דבר זה כי לא כך השקפתה של תורה".

הדברים טעונים עדיין הסבר. האם "אין לעשות דבר זה" דווקא ברווק לפני נישואיו או גם בנשוי? אם יבוא החתן לפני נישואיו ויאמר שעצם נישואיו מותנים באפשרותו להעמיד צאצאים, האם יש אז להתיר? אם לאו, הוא עשוי לשאול "רבי, במה דנתני?" מה עלינו לענות לו באותה השעה?

השאלות אינן קלות. לתשובות נזכה, בע"ה, במהדורות הבאות.

ז. נושאים נוספים

כדרכו של המחבר, הספר רצוף הלכות הן בנושאים שגרתיים והן בנושאים מיוחדים.

ביו"ד סי' שלח, ס"ק א, דן המחבר בשאלת אמירת אמת לחולה סופני. חלק מהדברים כבר נידונו באסיא (מב-מג) כפי שמציין כאן המחבר. נראה שעדיין יש מקום לדרון בסוגיא החינוכית, אשר בעטיה נמנעים, לעיתים, מקיום מצוות ויודוי של הנוטה למות. (ראה על אמת ועל חינוך – הקדמת העורך לדין על דיווח אמת לחולה, אסיא מב-מג עמ' 5).

על אלה מעניינת שהגיעה אלי מארה"ב, דן המחבר באבן העזר סי' א. מדובר באפשרות לבחירת מין העובר לפני ההריון באמצעות הפרדת תאי זרע והזרעה מלאכותית של התאים בני המין הרצוי. המחבר מביא את הפסק האוסר בשם פוסקי הדור. לאיסור פסק לי גם מו"ר הגרי"ז גוסטמאן זצ"ל, כשהעברתי אליו שאלה זו לפני כארבע שנים. ראה גם בדברי הר"י זילברשטיין, אסיא נא-נב עמ' 54-58.

על הלכות מעשיות כאשר אחד מבני זוג נגוע באיידס דן המחבר באהע"ז סימן ב. הסוגיא קשה וכואבת.

בשאלת מכירת איברים להשתלה, דן המחבר בחו"מ סי' תכ ס"ק א. הנושא מורכב ובעל השלכות רבות המחייבות דיון נפרד. יעויין גם במאמרי "איברים להשתלה מתורם חי", אסיא מה-מו, עמ' 34-61. מבחינה מעשית אחת השאלות המכריעות* היא שאלת התוצאה. האם תיקון תקנה לאיסור מכירת איברים יקטים עיוותים ומעשי מרמה, או שמא דווקא איסור מכירה, כמקובל, עדיין, ברוב ארצות העולם, עלול לגרום לכך שהלחץ האדיר למציאת תורמי איברים יתנקז לתחום הפשיעה ושיפות הדמים, מסתבר, שכבר היו דברים מעולם, וידוע על מקומות בהם נחטפים ילדים חיים לשם ניצול איברי

* שאינן כלולות במסגרת הדין לא בנשמת אברהם ולא באסיא שם.

גופם להשתלות** המצב מזעזע וידוע לגורמים ממסדיים בארץ ובעולם. בארה"ב מונעים היום כניסת ילד "צבעוני" המלווה ע"י הורה לבן, משום חשש דומה. טיילים בארצות אסייתיות מסוימות, המנותחים בבתי חולים מקומיים ניתוחים דחופים רגילים (כדוגמת אפנדקטומיה), מוצאים עצמם לאחר זמן כשהם חסרים אחת מכליותיהם, שהוצאה מגופם ללא ידיעתם ולמטרות מסחריות. משום מה המצב נמשך בשקט ללא תהודה והתייחסות ציבורית מתאימה.

לא סיימתי חובתי בסקירה זו, אך גם להתחלות קטנות יש חשיבות. המשך יבוא בידי פוסקים ות"ח רבים. סדרת נשמת אברהם הינה הסדרה החשובה ביותר בתחומי הרפואה וההלכה, ומבלעדיה קשה כיום להרים יד ורגל בהלכות רפואה. ראויה היא שתעמוד בשלמותה על מדפי הספרים של תלמידי חכמים, פוסקי הלכות, רופאים ולומדים. התגובה הציבורית להופעת הכרך הרביעי מעידה שהכרה זו חדרה לליבו של עולם התורה, כעדותו של הגאון רש"ז אויערבאך בהסכמתו כאן.

מקור: אסיא נא-נב, עמ' 132-141, 1992

** ראה: שאול בן חיים (שליח מעריב באירופה), סוחרי הילדים של גרמניה, מעריב, ט' חשוון תשנ"ב (17.10.91) עמ' 6(פ).